

Priedēkļa *aiz-* nozīmju klasifikācija: no Jāņa Endzelīna atziņām līdz mūsdienām *Classification of prefix aiz- ‘away’ meanings: from Jānis Endzelīns approach to nowadays*

Daiga Deksne

Latvijas Universitāte, Humanitāro zinātņu fakultāte
Visvalža iela 4a, Rīga, LV-1050
E-pasts: daigade@inbox.lv

Latviešu valodniecībā nav vienotas priedēkļu nozīmju klasifikācijas sistēmas. Priedēkļu polisēmiskā daba rada grūtības šādas sistēmas izveidē. Dažādos laika posmos vairāki autori ir snieguši atšķirīgu nozīmju uzskaitījumu. Šajā pētījumā tiek salīdzināts Jāņa Endzelīna (1971), Emīlijas Soidas (2009) un Annas Vulānes (2015) priedēkļa *aiz-* nozīmju iedalījums. Tiek aplūkotas arī latviešu valodas skaidrojošajās vārdnīcās un latviešu valodas korpusā sastopamās priedēkļa *aiz-* nozīmes. Salīdzinot ar citiem priedēkļiem, priedēklis *aiz-* nav ļoti produktīvs, taču tas ir viens no polisēmiski bagātākajiem priedēkļiem.

Priedēkļi tiek klasificēti pēc telpiskām, laika, kvantitatīvām, kvalitatīvām un dažām citām iezīmēm. J. Endzelīns un A. Vulāne pievērš lielāku uzmanību telpiskajām nozīmēm, savukārt E. Soida īpašu uzmanību pievērš nozīmēm, kas saistītas ar darbības laika un daudzuma diferencēšanu. Skaidrojošajās vārdnīcās minētās nozīmes ir ļoti līdzīgas tām, ko piedāvā iepriekšminētie valodnieki. J. Endzelīns ir pirmais valodnieks, kurš padziļināti analizējis priedēkļu nozīmes latviešu valodā. Turpmākie valodnieku pētījumi un piemēri korpusā rāda, ka J. Endzelīna definētās nozīmes priedēkļverbiem ir sastopamas joprojām.

Atslēgvārdi: verbs; vārddarināšana; priedēklis; prefiksācija, priedēkļu polisēmija.

Levads

Priedēkļu polisēmiskā daba rada grūtības to klasifikācijā. Izmantojot kognitīvās semantikas teorijas atziņas, Zeki Hamavands (*Zeki Hamawand* 2013) izvirza tēzi, ka priedēklis veido kategoriju, apvienojot visas savas nozīmes ap centrālo nozīmi, kurai piemīt visvairāk kategorijas īpašību. Uz līdzīgu nozīmju pamata autors priedēkļus grupē jomās jeb domēnos. Telpas domēns raksturo lietu pozīciju uz horizontālās vai vertikālās ass. Horizontālajai asij ir trīs šķautnes – ‘priekšā’, ‘pa vidu’, ‘aizmugurē’. Verbu priedēkļi ir radušies, gramatizējoties prievārdiem. Prievārdiem piemītošu telpiskumu kā prototipisku nozīmi ir saglabājuši arī priedēkļi. Telpas domēnā priedēkļa *aiz-* prototipiskais novietojums uz horizontālās ass ir ‘aizmugurē’. Kognitīvā lingvistika ir salīdzinoši jauna zinātnes nozare, kas aizsākusies septiņdesmitajos gados (Croft et al. 2004, 1), taču tās atziņas sakrīt arī ar senākā laika posmā konstatētām parādībām, – priedēkļa *aiz-* nozīme ‘virzība aizmugurē, aiz kaut kā’ ir viena no galvenajām šī priedēkļa nozīmēm dažādu autoru darbos.

Jautājumi, kas saistīti ar priedēkļu semantiku un to lomu verba veida izteikšanā, ir aplūkoti jau kopš latviešu valodniecības zinātnes aizsākuma. Iztirzājot

jautājumu par verba veida teorijas attīstību baltu valodniecībā, Velta Staltmane (1958a, 1958b) min autorus, kuri pirmie pievērsušies šī temata izpētei 19. gs. beigās. Uz verbu priedēkļu perfektivējošo nozīmi norāda Augusts Bīlenšteins (*August Bielenstein*) gramatikā „Die Lettische Sprache nach ihren Lauten und Formen erklärend und vergleichend dargestellt” (2 daļas 1863–1864). Grigorijs Uljanovs (*Grigorij Uljanov* 1895) norāda uz divām priedēkļverbu grupām – ir verbi, kuriem priedēklis maina verba veidu, nemainot verba nozīmi, un ir tādi verbi, kuriem priedēklis maina nozīmi, nemainot verba veidu. Dziļāk verba veida teoriju attīsta Jānis Endzelīns (1971; pirmizdevums 1905–1906), iebilstot pret dažiem G. Uljanova koncepcijas aspektiem otrās verbu grupas sakarā. Minēto autoru darbos netiek šķirta gramatiskā veida nozīme jeb aspekts un leksiskā veida nozīme jeb akcionsarts (Staltmane 1958a, 15–16). Teoriju par verba veidisko nozīmju šķirumu tālāk attīsta V. Strautmane (1958a, 1958b).

Šī raksta mērķis ir aplūkot priedēkļa *aiz-* semantiku, neiedziļinoties jautājumā par verba veidu. Valodnieki atšķirīgos laika posmos ir snieguši dažādu priedēkļa *aiz-* nozīmju uzskaitījumu. Šajā rakstā salīdzināts Jāņa Endzelīna darbā „Latyshskie predlogi” (1971)¹ atrodamais priedēkļa *aiz-* nozīmju apraksts, Emīlijas Soidas (2009)² 1970. gadā izveidotais priedēkļu nozīmju iedalījums, kā arī „Latviešu valodas gramatikā” iekļautais Annas Vulānes (2015, 279–280) priedēkļa *aiz-* nozīmju uzskaitījums. Tiek aplūkota arī šī priedēkļa nozīmju interpretācija leksikogrāfijas zinātnes skatījumā, dažādās vārdnīcās iekļautais priedēkļa *aiz-* nozīmju iedalījums. Lai pārliecinātos, kuras nozīmes tiek lietotas mūsdienu valodā, tiek aplūkoti piemēri no Eiropas Komisijas juridisko tekstu korpusa DGT-Acquis un no Saeimas sēžu stenogrammu korpusa, kā arī tiek aplūkoti „Jaunajā latviešu-angļu vārdnīcā” (Veisbergs 2016) iekļautie priedēkļverbi ar priedēkli *aiz-*. DGT-Acquis korpusā ietverti „Eiropas Savienības Oficiālajā Vēstnesī” publicētie dokumenti. Šis korpusss pieejams 23 Eiropas Savienības dalībvalstu valodās. Latviešu valodā tulkotajos dokumentos ir vairāk nekā 67 miljoni vārdlietojumu. Darbā izmantots senāks, darba autores personīgajā arhīvā esošs Saeimas sēžu stenogrammu tekstu apkopojums, kurā ir vairāk nekā 12 miljoni vārdlietojumu. Tā ir daļa no tīmeklī pieejamā „Latvijas Republikas 5.–12. Saeimas sēžu stenogrammu korpusa”³, kurā ir vairāk nekā 20 miljoni vārdlietojumu. Saeimas sēžu stenogrammu teksti ir atšķirīgi no DGT-Acquis korpusa juridiskajiem tekstiem – tie raksturo runā lietoto valodu. Šie abi korpusi raksturo mūsdienu latviešu valodu. Korpusu dažādība ļauj aptvert plašāku nozīmju loku un gūt pilnīgāku ieskatu par priedēkļa *aiz-* nozīmju aktuālo lietojumu.

1. Priedēklis *aiz-* priedēkļu sistēmā

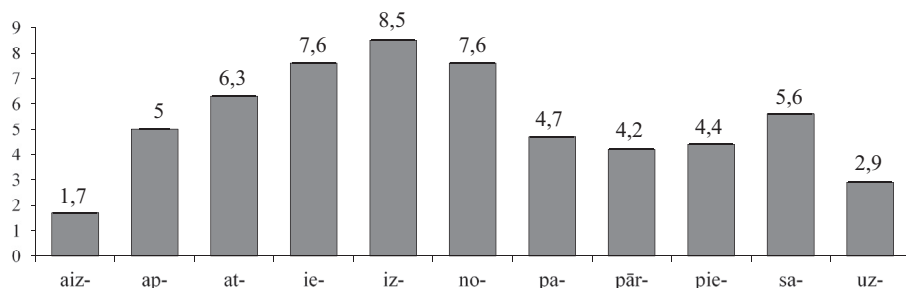
Verbu prefixēšanā visi vienpadsmit latviešu valodā lietotie priedēkļi *aiz-*, *ap-*, *at-*, *ie-*, *iz-*, *no-*, *pa-*, *pār-*, *pie-*, *sa-* un *uz-* nav vienlīdz produktīvi. Apkopojot

¹ Darbs „Latyshskie predlogi” iekļauts izdevumā Endzelīns, Jānis. 1971. *Darbu izlase*. I. Rīga: Zinātne, 307–655.

² E. Soidas 1970. gadā veidotā priedēkļu klasifikācijas sistēma atrodama izdevumā Soida, Emīlija. 2009. *Vārdarināšana*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.

³ Pieejams: <http://www.korpuss.lv/id/Saeima>.

priedēkļverbu ar dažādiem priedēkļiem sastopamības biežumu DGT-Acquis korpusā (sk. attēlu), ir redzams, ka priedēkļu *ie-*, *iz-* un *no-* produktivitāte procentuāli pārsniedz priedēkli *aiz-* aptuveni piecas reizes. Protams, šīs attiecības variējas dažāda veida tekstos, taču ne būtiski. Lai gan verbi ar priedēkli *aiz-* tiek darināti visretāk, nozīmju skaits šim priedēklim ir krietni plašāks par dažiem citiem priedēkļiem, piem., par priedēkli *ie-*, kuram dažādi autori uzrāda tikai 3–6 nozīmes. Priedēklim *aiz-* piedēvētas 7–10 nozīmes. A. Vulāne konstatējusi, ka „Daudzi atvasinājumi ar priedēkli *aiz-* ir polisēmiski, tāpēc var piederēt dažādiem derivatīvajiem tipiem un to konkrētā nozīme atklājas tikai kontekstā” (Vulāne 2015, 280). Šāds apgalvojums var izskaidrot *aiz-* nozīmju daudzskaitlīgumu.



Attēls. Dažādu priedēkļverbu popularitāte (%) DGT-Acquis korpusā (41,5% verbu lietoti bez priedēkļiem)

2. Priedēkļa *aiz-* nozīmju klasificēšanas vēsture

Jānis Endzelīns darbā „Latyshskie predlogi” (1971) izsmēloši apraksta ne vien prievārdu nozīmes, bet arī verbu priedēkļus. Tiek skaidrota priedēkļu etimoloģija, uzskaitītas to nozīmes, bagātīgi ilustrējot tās ar piemēriem. Priedēkļu nozīmes tiek salīdzinātas ar lietuviešu un krievu valodas priedēkļu nozīmēm.

Priedēklim *aiz-* J. Endzelīns sniedz septiņas nozīmes (1971, 541–548; līdzīgas nozīmes arī Mühlenbachs 1923, 16–17). Pirmās trīs nozīmes saistītas ar virzību telpā. Tās piemīt virzības vārdiem, kuru vārddarināšanas ligzdās ir verbi arī ar citiem priedēkļiem. Nākamo nozīmju izteikšanā lielāka loma ir paša verba, nevis priedēkļa leksiskajai semantikai.

Pirmā telpiskā nozīme ir ‘kustība aiz kāda priekšmeta’. J. Endzelīna minētajos piemēros redzami sintaktiskie sakari, kādos iesaistās verbs ar šo priedēkli. Priekšmeta nosaukums, *aiz* kura notiek kustība, seko *aiz* prievārda – *aiziet saule aiz kokiem* – vai arī vietas apstākļa vietā – *aizlieni aizkrāsne*. Endzelīns min priedēkļa *aiz-* līdzību ar krievu *za-* un lietuviešu *ažu-*.

Otrā telpiskā nozīme ‘attālināšanās no kāda kustības sākumpunkta’ piemīt gan piemēros minētajiem vārdiem *aizpūst* un *aizmukt*, gan arī pamatvārdiem *pūst*, *mukt*. Minēta līdzība ar slāvu priedēkli *u-*. Šajos piemēros priedēklis maina verba aspekta vērtību, piešķirot vārdam pabeigtību. Endzelīns min piemērus, kuros sākumpunkts var būt gan kāda noteikta vieta *no muižas aizbraucot*, gan persona *sieva aizbēg no vīra*.

Trešā telpiskā nozīme ir ‘tiekšanās uz mērķi vai tā sasniegšana’. Minēts piemērs *aizdzen mani jūriņā*. Katrai kustībai piemīt sākumpunkts un galapunkts. Iepriekšējā nozīme īpaši uzsver kustības sākumpunktu. Ar šo nozīmi tiek akcentēts kustības galapunkts. Šī nozīme atklājas tikai kontekstā.

Ar nozīmi ‘verba nosauktā darbība rada šķērslī’ tiek akcentēts darbības rezultāts. J. Endzelīns norāda uz šīs nozīmes līdzību ar slāvu *za-* un lietuviešu *ažu-*. Ir minēts piemērs – *lielskungs tam aizstājās ceļā*.

Nozīmes ‘kādu aizstāvēt, darboties kāda labā’ ilustrēšanai J. Endzelīns min priedēkļverbus, kuri tādā pašā nozīmē tiek lietoti arī mūsdienās: *aizstāvēt, aizrunāt, aizlūgt, aizstāt*. Priedēkļa *aiz-* primārā nozīme izpaužas pastarpināti. Labuma guvējs, kura labā darbojas darbības veicējs, nostājas it kā *aiz* darbības veicēja, taču tā vairs nav fiziskā telpa. Turklāt prefiksācija var mainīt arī verba transitivitāti. Piem., verbs *stāvēt* ir intransitīvs, bet verbs *aizstāvēt (kādu)* – transitīvs.

Nozīme ‘laika vai daudzumu ierobežojoša darbība’ norāda uz priedēkļa spēju piešķirt verbam kvantitatīvu nozīmi. Tiek minēti piemēri *gailis aizdziedājies, aizlūza liepas zars*.

Pēdējā J. Endzelīna sarakstā ir nozīme ‘subjekts ar darbību pārspēj citus’. Šīs nozīmes ilustrācijai tiek citētas tautasdziesmas rindas – *ne viens mani aizrunāja, ne viens mani aizdziedāja*. Tādu verbu, kuri izsaka šādu nozīmi, nav daudz.

Emīlijas Soidas (2009) priedēkļu nozīmju klasifikācijas sistēma izstrādāta 20. gs. 70. gados. Tā iekļauta E. Soidas disertācijas „Vārddarināšanas sistēma mūsdienu latviešu literārajā valodā” manuskriptā, taču laika trūkuma dēļ disertācija netika aizstāvēta (Kļaviņa 2015, 12). E. Soidas pētījums „Vārddarināšana” Dzintras Paegles redakcijā tiek izdots tikai 2009. gadā (Soida 2009).

E. Soida (2009) konstatējusi, ka telpiskajā orientācijā priedēklis *aiz-* tiek lietots ļoti produktīvi. Tas norāda uz pabeigtu darbību, kas vērsta virzienā prom no runātāja (*aizbēgt*). Šī nozīme raksturīga virzības vārdiem, taču tiek lietota arī onomatopoētiskiem vārdiem, lai nosauktu ar virzību saistītu procesu: *aizdārdēt*. Intransitīviem vārdiem darbības pabeigtība tiek izteikta, verbu lietojot ar prepozicionālu vārdu savienojumu ar prepozīcijām *aiz, gar (garām)* vai *līdz* vai arī ar adverbu *prom*. Otrā telpiskā nozīme ir virziens, ko izteic adverbs ‘priekšā’. Priedēklis verbam vienlaikus piešķir gan pabeigtību, gan nozīmi ‘priekšā’ (*aizkraut*). Tuva šai nozīmei ir nozīme ‘ciet’ (*aizpogāt*). Kontekstā verbus ar šo nozīmi mēdz lietot ar substantīvu instrumentālī, kas norāda uz instrumentu, ar kura palīdzību tiek veikta darbība: *aiztaisīt ar vāku*. No substantīviem darinātiem vārdiem instrumenta nosaukums jau ietverts pašā vārda celmā: *aizvākot*.

Citas E. Soidas uzrādītās *aiz-* nozīmes saistītas ar darbības realizācijas pakāpi. Tiek norādīts gan uz dažu nozīmju zemo produktivitāti, gan uz arhaiskumu. Zema produktivitāte tiek piedēvēta nozīmei ‘darbības rezultatīvs sākums’, kas izpaužas gan attieksmē pret objektu, piem., *aizdegt sveci*, gan attieksmē pret subjektu, piem., *mikla aizrūgst*. Par arhaisku tiek uzskatīta ‘īslaicīgas darbības nozīme’, ko vairumā lieto ar refleksiīviem runas vai skaņas vārdiem, piem., *aizdūkties*. Šī nozīme piemīt arī dažiem kustības, iekšējo pārdzīvojumu un vizuālajiem vārdiem – *aiztrīcēties, aizsāpēties, aizmirdzēties*. E. Soida par produktīvu neuzskata arī ar priedēkli *aiz-* izteiktu partitīvu nozīmi: *aizlūzt, aizlauzt*. Priedēklis *aiz-* produktīvi tiek lietots

pilnā mērā veiktas darbības nosaukšanai: *aizmigt*. Neliels skaits verbu izsaka lielā mērā vai pār mēru veiktu darbību: *aizsapņoties*.

Ar telpisko nozīmju un darbības realizācijas pakāpes grupu nesaistīta ir kaut kā pārspēšanas nozīme: *aizrunāt*, kā arī nozīme, kas izsaka darbošanos kāda labā (Soida 2009, 237–258).

A. Vulāne (2015, 279–280) priedēklim *aiz-* min deviņas nozīmes. Līdzīgi citiem autoriem, arī A. Vulāne sāk ar telpisko nozīmju uzskaitījumu. Viņa min darbības attālināšanās nozīmi, piem., *aiztraukties*, darbības virzību aiz kaut kā vai kaut kam priekšā, piem., *aizlīst*, darbības virzību līdz mērķim, piem., *aizpeldēt līdz bākai*. Nākamās nozīmes vairāk saistītas ar pamatverba celma semantiku. Tiek minēta papildīšanas nozīme, piem., *aizrasoja logs*, šķēršļa radīšanas nozīme, piem., *aizsegt acis*. Šī nozīme var kombinēties ar papildīšanas nozīmi, piem., *aizsalst upe*. Kopīgu nozīmi A. Vulāne piešķir darbības ierobežojumam virzības, temporālā vai kvantitātes aspektā, piem., *aizlauzt zaru*. Ļoti specifiska ir nozīme, kas apzīmē procesu, kurā ar motivētārvārda nosaukto darbību liek kaut kam notikt, piem., *namatēvs ātri vien aizvadīja nelūgtos viesus*. Pārspēšanas nozīme A. Vulānes uzskaitījumā tiek uzskatīta par neproduktīvu, piem., *jaunā ziņa pārsteidza un aizēnoja iepriekšējos notikumus*. Pēdējā A. Vulānes sarakstā ir darbības pabeigtības nozīme, kura kombinējas ar nozīmi ‘ciet’, piem., *aizslēgt vārtus*.

3. Kopīgais un atšķirīgais nozīmju sarakstos

Autori nozīmju sarakstus veidojuši pēc atšķirīgiem principiem. J. Endzelīns un A. Vulāne sīkāk iedala ar virzību telpā saistītās nozīmes, savukārt E. Soida īpašu uzmanību pievēršusi darbības realizācijas laika un daudzuma diferencēšanai, piedāvājot septiņas apakšgrupas nozīmēm ar dažādu laika un realizācijas pakāpes daudzumu. Piecās no šīm apakšgrupām ir iedalāmi arī verbi ar priedēkli *aiz-*. J. Endzelīns un A. Vulāne ierobežota laika vai daudzumu darbību min kopējā nozīmē.

Visiem autoriem kopīgas tikai trīs nozīmes:

- 1) virziens prom no runātāja jeb attālināšanās no kustības sākumpunkta;
- 2) darbība rada šķērslī jeb virziens priekšā kaut kam;
- 3) pārspēšanas nozīme.

Ir arī tādas nozīmes, ko minējuši tikai divi autori. J. Endzelīns un A. Vulāne min virzību aiz kaut kā un tiekšanos uz mērķi. E. Soida (2009, 237) tieši šādas nozīmes nenosauc, tikai norāda, ka priedēkļa izteiktās darbības pabeigtībai nepieciešams obligāts ierobežojums, ko var izteikt ar prepozicionālām frāzēm ar prievārdiem *aiz*, *gar* vai *līdz*. J. Endzelīns un E. Soida min nozīmi ‘darboties kāda labā’, A. Vulānei šādas nozīmes nav. E. Soida un A. Vulāne min nozīmi ‘ciet’. Pārsteidzoši, ka šī bieži sastopamā nozīme atsevišķi nav izcelta J. Endzelīna sarakstā. Piemērus ar verbiem *aiznaglot*, *aizaugt*, kuriem citi autori piedēvē nozīmi ‘ciet’, Endzelīns min pie šķēršļa radīšanas nozīmes.

Nozīmju diferenciacijā svarīgs ir konteksts, kādā priedēkļverbs tiek lietots. Vienu un to pašu priedēkļverbu var interpretēt dažādi. Piemēru „jaunā ziņa pārsteidza un aizēnoja notikumus” A. Vulāne (2015, 279) traktē kā pārspēšanas nozīmi, bet piemēru „ceriņi aizēno logu” – kā šķēršļa radīšanas nozīmi.

Vairākas nozīmes atšķiras pēc tā, kur tiek likts uzsvars, – uz darbības norisi, uz darbības rezultātu vai uz darbības sekām. Piem., izteikumam „naktī ceļu aizputināja” var piešķirt nozīmi ‘ciet’, jo ceļš ir aizsprostots ar sniegu, vai nozīmi ‘priekšā’, jo no vērotāja skatu punkta sniegs ir priekšā ceļam, ar šādām nozīmēm tiek uzsvērts darbības rezultāts. Izteikumam piemīt arī pārklāšanas nozīme, jo ceļu klāj sniegs, – tiek norādīts, kā ir noritējusi darbība. Izteikumā saskatāma arī šķēršļa radīšanas nozīme, jo ceļš nav izbraucams, – tiek uzsvērtas darbības sekas. Iespējams, vairākas *aiz-* nozīmes var apvienot vienā – ‘aizpildot telpu, radīt šķērslī’.

4. Priedēkļa *aiz-* nozīmju iedalījums vārdnīcās

Vārdnīcās priedēkļus mēdz aplūkot atsevišķos šķirkļos, uzskaitot to nozīmes. Priedēkļa *aiz-* nozīmju uzskaitījums vārdnīcās ir atšķirīgs. Imants Šmidebergs (1997, 247) norāda, ka atšķirības priedēkļu nozīmju diferenciācijā skaidrojošajās vārdnīcās saistītas ar vārdnīcas apjomu, kā arī ar vārdnīcas lietotāju mērķauditoriju.

Priedēkļa *aiz-* nozīmju iedalījums trijos aplūkoto valodnieku darbos un trijās latviešu valodas skaidrojošajās vārdnīcās sniegts 1. tabulā. Nozīmes ar vienādu numuru avotos uzrādītas kā viena nozīme. Nozīmju numerācija atbilst nozīmju secībai katra autora uzrādītajā nozīmju sarakstā.

	Endzelīns	Soida	Vulāne	LLVV	LVV	MLVV
Attālināšanās no sākumpunkta	2	1	1	1	1	1
Virzība uz mērķi	3	1	3	1	1	1
Virzība aiz kā	1	1	2	1	2	1
Pārklāšanas, papildīšanas nozīme		2	4			2
Kaut kā aizvērsana, aizpildīšana	4	2	9		3	2
Šķēršļa radīšana	4	2	5	2	4	2
Darbības vai procesa sākums	6	3	6	3	5	3
Īslaicīga darbība	6	4	6	3	5	3
Nepilnīgi, daļēji veikta darbība	6	5	6	3	6	3
Pārspēšana	7	8	7	4	7	5
Ar darbību liek kaut kam notikt			8			
Darbība kādam par labu	5	9			8	6
Rezervēšanas, kaut kā nodrošināšanas darbība					9	6
Pār mēru veikta darbība		7			10	4
Pabeigta darbība (pilnā mērā)		6	9	5	11	7

1. tabula. Priedēkļa *aiz-* nozīmes J. Endzelīna, E. Soidas, A. Vulānes un skaidrojošo vārdnīcu iedalījumā

„Latviešu literārās valodas vārdnīcā” (Bendiks et al. 1972)⁴ uzrādītas piecas nozīmes. Pirmā nozīme ietver gan attālināšanos, gan virzību uz mērķi, tostarp arī virzību aiz kaut kā. Otrā nozīme norāda uz šķēršļa radīšanu. Trešā nozīme attiecināta uz laikā vai kvantitatīvē ierobežotu darbību. Ceturtā ir pārspēšanas nozīme. Pēdējā nozīme saistīta ar darbības pabeigšanu. Netiek šķirts, vai darbības rezultātā kaut kas sasniegts, pie tās pašas nozīmes minēti piemēri intransitīvam verbam *aizmigt* un transitīvam verbam *aizsniegt*. Uzrādītās priedēkļa nozīmes šajā vārdnīcā tiek lietotas arī atbilstošu priedēkļverbu šķirkļos, skaidrojot to nozīmi (Šmidebergs 1997, 250).

Elektroniski pieejamajā „Mūsdienu latviešu valodas vārdnīcā” (Zuicena et al. 2018) sniegtais nozīmju uzskaitījums ir plašāks. Jau minētajām piecām nozīmēm ir vairākas apakšnozīmes. Ir arī vēl divas jaunas nozīmes – ‘pāri mēru veikta darbība’ un ‘kaut kā rezervēšanas nozīme’, piem., *aizrunāt (telpas)*. Pie šīs nozīmes arī ‘darbošanās kāda labā’, piem., *aizlūgt (par kādu)*. Piemēros minētie verbi ir atšķirīgi. Iekļauti tikai tādi verbi, kas sastopami aptuveni 30–50 gadu laikposma tekstos (Šmidebergs 2008, 72). Viensējuma „Latviešu valodas vārdnīcā” (Guļevska 1987) priedēklim *aiz-* uzrādīto nozīmju sistēma ir ļoti sadrumstalota, ir uzrādītas 11 nozīmes, kuras šim priedēklim piemīt savienojumā ar verbu. „Mūsdienu latviešu valodas vārdnīcā” (Zuicena et al. 2018) norādītās nozīmju nianse „Latviešu valodas vārdnīcā” (Guļevska 1987) minētas kā patstāvīgas nozīmes, tāpēc arī tik liels nozīmju skaits. I. Šmidebergs (1997, 251) par vēlamāku uzskata iespēju nozīmes aprakstīt hierarhiski, izmantojot nozīmju nianse.

5. Priedēkļa *aiz-* nozīmes vārdnīcā un korpusa piemēros

Lai noskaidrotu, cik populāras ir dažādu autoru minētās priedēkļa *aiz-* nozīmes, verbi ar šo priedēkli tiek aplūkoti „Jaunajā latviešu-angļu vārdnīcā” (Veisbergs 2016) un divos korpusos – SAEIMA un DGT-Acquis. No DGT-Acquis ekscerpēti 43 verbi un no korpusa SAEIMA – 67 verbi. Kopumā analizēti 110 verbi, no kuriem 33 verbi ir abos korpusos.

„Jaunajā latviešu-angļu vārdnīcā” (Veisbergs 2016) ir iekļauti 277 priedēkļverbi ar priedēkli *aiz-*. Grupējot tos pēc nozīmes (sk. 2. tabulu), redzams, ka pārējos verbos krietni apsteidz verbi, kas izsaka attālināšanos no sākumpunkta, un verbi, kas nosauc darbību, ar kuru kaut kas tiek aizvērts ciet. Attālināšanās nozīme (sk. (1)) gan nav īpaši populāra korpusos. Pārējās grupās iedalīto verbu skaits ir diezgan līdzīgs. No vārdnīcas ekscerpētie verbi grupēti ārpus konteksta. Katrs verbs iedalīts vienā grupā, lai gan daudzi verbi ir polisēmiski un noteiktā kontekstā būtu iedalāmi vēl kādā grupā. Piem., nevienam verbam nav piešķirta nozīme ‘virzība uz mērķi’, jo šīs nozīmes izteikšanai nepieciešams norādīt kustības galapunktu. Toties verbi ar šādu nozīmi ir sastopami korpusā (sk. (2)).

- (1) *Tiesīgie patērētāji, kuri aizgāja no regulētā tirgus, vairs nevarēja tajā atgriezties.* (DGT)
- (2) *Koncepcija kārtējo reizi aizlidoja atpakaļ uz Sidneju.* (SAEIMA)

⁴ Darbā izmantota elektroniskā versija, pieejama: <http://tezaurs.lv/llvv/>.

Senākā no nozīmēm ‘virzība aiz kaut kā’, kura norāda uz priedēkļa un prievārda *aiz* saistību, telpisko nozīmju grupā sastopama visretāk. Šī nozīme piemīt gan primārajam verbam, gan no tā veidotajam priedēkļverbam, piem., *slēpties* un *aizslēpties*. Tā nav ar citu virzības verbu telpiskajām nozīmēm. Piem., primārā verba *virzīties* semantika nesniedz norādes uz kustības virzienu. Priedēkļverbs *aizvirzīties* atkarībā no konteksta var apzīmēt gan virzību prom no sākumpunkta, gan virzību uz kādu galapunktu, gan virzību aiz kāda objekta (sk. (3)).

(3) *Tādējādi banku prasījumi jau aizvirzās aiz budžeta prasījumiem.* (SAEIMA)

Nozīme	Verbu skaits JLAV	Piemēri	Verbu skaits korpusos
Attālināšanās no sākumpunkta	98	<i>aizbiedēt, aizbēgt, aizlidot</i>	6
Kaut kā aizvēšana/aizpildīšana	83	<i>aizbērt, aizaugt, aizlipt</i>	17
Darbība kādam par labu	17	<i>aizsargāt, aizbilst, aizdot</i>	10
Procesa vai darbības sākums	16	<i>aizkurt, aizsākt, aizsvilties</i>	6
Šķēršļa radīšana	15	<i>aizsprotot, aizklāt, aizsegt</i>	9
Virzība aiz kaut kā	13	<i>aizkrist, aizslēpties, aizlīst</i>	2
Nepilnīgi, daļēji veikta darbība	11	<i>aizkost, aizlauzt, aizkavēt</i>	
Pār mēru veikta darbība	11	<i>aizmirsties, aizsapņoties, aizsēdēties</i>	5
Pabeigta darbība (pilnā mērā)	8	<i>aizsniegt, aizmidzināt, aizrakstīt</i>	13
Virzība uz mērķi		<i>aizskriet, aizbraukt, aizceļot</i>	8

2. tabula. Dažādu nozīmju verbu skaits JLAV un korpusa (DGT-Acquis un SAEIMA) piemēros

Gan „Jaunajā latviešu-angļu vārdnīcā” (Veisbergs 2016), gan korpusos ciet aizvēšanas nozīme ir viena no populārākajām. Šī nozīme piemīt fiziskas darbības vārdiem. Tā cieši saistīta ar primārā verba semantiku. Daudziem šīs grupas vārdiem iespējams atvasinājums arī ar pretējas darbības priedēkli *at-* ar nozīmi ‘vaļā’ (sk. (4) un (5)), citiem vārdiem *aiz-* ir vienīgais iespējamais priedēklis (sk. (6)). Šī nozīme grūti nodalāma no šķēršļa radīšanas nozīmes piemērā (7), ko var interpretēt kā ‘aizvērt ciet piekļuvi’.

- (4) *Jo vienkārši bērnodārzus aizslēdz ciet, tādēļ, ka nespēj apmaksāt darbu bērnodārzu audzinātājiem.* (SAEIMA)
- (5) *Atslēdziet viņam labāk kaut ko.* (SAEIMA)
- (6) *Saini aizzīmogo ar iecirkņa komisijas zīmogu.* (DGT-Acquis)
- (7) *.. aizšķērsot piekļuvi avārijas iekārtām.* (DGT)

Prievārda *aiz* prototipiskā semantika netieši parādās arī temporālajās un darbības kvantitātes nozīmēs. Temporālā nozīme, kas apzīmē pār mēru veiktu darbību, lielākoties piemīt atgriezeniskajiem vārdiem (sk. (8)). Tā apzīmē darbību, kas veikta pārāk ilgi vai pārāk daudz, t. i., aiz kaut kādas noteiktas laika vai

daudzuma robežas. Darbībai laika skalā var būt arī apakšējā robeža, aiz tās darbība sākas. Šādā nozīmē prototipiskā *aiz* nozīme izpaužas darbības vai procesa sākuma grupas vārdiem (sk. (9)). Daļēji veikta darbība piemīt fiziskas darbības transitīviem vārdiem. Lai veiktu darbību, subjektam ir jāsatver objekts aiz kaut kā, piem., *aizlauzt zaru, aizkost ābolu*.

(8) *Aizrunājās līdz tam, ka jāprasa tikpat daudz kā par kvadrātmētru Tokijas centrā.* (SAEIMA)

(9) *Lisabonas programma aizsāka leļupēju procesu.* (DGT)

Prototipiskā *aiz* nozīme netieši vērojama, ja darbība norit kādam par labu. Labuma guvējs it kā atrodas aiz labuma devēja, tā aizsardzībā (sk. (10)).

(10) *1991. gada janvārī Viļņā civilie iedzīvotāji aizsargāja stratēģiskos objektus un aizsargāja savu valsti.* (SAEIMA)

Korpusos sastopami piemēri gandrīz visām J. Endzelīna minētajām nozīmēm – ‘kustība aiz kā’ (3), ‘attālināšanās’ (1), ‘tiekšanās uz mērķi’ (2), ‘šķēršļa radīšana’ (7), ‘darbošanās kāda labā’ (10), ‘laika vai daudzuma ierobežojoša darbība’ (8).

Piemēri nozīmei ‘pārspēt kādu’ aplūkotajos korpusos nav atrasti. Šī nozīme tiek uzskatīta par mazaktīvu un neproduktīvu (Vulāne 2015, 279).

Secinājumi

Dažādu autoru piedāvātie priekšējā *aiz*- nozīmju saraksti ir līdzīgi. Galvenās atšķirības ir tajā, kuras nozīmes tiek grupētas kopā. Ir dažas nozīmes, kurām piekārtoti tikai pāris priekšējā vārdus, kurus, iespējams, var iedalīt citās grupās, tādējādi mazinot nozīmju skaitu.

Primāri priekšējā nozīmes tiek diferencētas pēc telpiskās orientācijas, temporālajām īpašībām un darbības realizācijas pakāpes. Taču ne visa veida vārdiem šīs īpašības piemīt. Piem., telpiskās orientācijas īpašības piemīt virzības vārdiem, bet nepiemīt mentālas darbības vārdiem. Pārāk ilgi veiktas darbības nozīme vairāk raksturīga atgriezeniskiem mentālas darbības vai runas vārdiem. Autori īpaši nenorāda uz pašā vārda vai konteksta semantiku. Valodas apgūvējiem noderētu klasifikācija, kurā primāri vārdus tiek klasificēti pēc pamatvārda semantikas, bet sekundāri – pēc telpiskām, temporālām vai realizācijas pakāpes īpašībām, ko vārdam piešķir priekšējā.

Avotu saīsinājumi

1. DGT-Acquis [tiešsaiste] – *Eiropas Savienības juridisko tekstu korpusi*. Pieejams: <https://ec.europa.eu/jrc/en/language-technologies/dgt-acquis>, skatīts 08.10.2018.
2. JLAV – Veisbergs, Andrejs. 2016. *Jaunā latviešu-angļu vārdnīca*. Rīga: Zvaigzne ABC.
3. LLVV [tiešsaiste] – Bendiks, Hermanis et al. 1972–1996. *Latviešu literārās valodas vārdnīca: 8 sējumos*. Rīga: Zinātne. Pieejams: www.tezaurs.lv/llvv, skatīts 08.10.2018.
4. LVV – Guļevska, Dainuvīte (red.). 1987. *Latviešu valodas vārdnīca*. Rīga: Avots.

5. MLVV [tiešsaiste] – Zuicena, Ieva, Roze, Anitra (red.). 2018. *Mūsdienu latviešu valodas vārdnīca*. Pieejams: <http://tezaurs.lv/mlvv/>, skatīts 08.10.2018.
6. SAEIMA – *Saeimas sēžu stenogrammu korpus*. Atrodams Daigas Deksnas personīgajā arhīvā.

Literatūra

1. Bielenstein, August. 1863–1864. *Die Lettische Sprache nach ihren Lauten und Formen erklärend und vergleichend dargestellt*. I–II. Berlin: Ferdinand Dümmler.
2. Croft, William, Cruse, Alan D. 2004. *Cognitive Linguistics*. Cambridge University Press.
3. Endzelīns, Jānis. 1971. Latyšskie predlogi. *Darbu izlase*. I. Rīga: Zinātne, 307–655. [Pirmizdevums: Jur'ev, 1905–1906.]
4. Hamawand, Zeki. 2013. Prefixes of Spatiality in English: A Study in Cognitive Linguistics. *Theory and Practice in Language Studies*. 3 (5), 736–747.
5. Kļaviņa, Sarma. 2015. Emīlijas Soidas akadēmiskā darbība un zinātniskais mantojums. *Valoda: nozīme un forma 6. Valodas sistēma un lietojums*. Kalnača, Andra (red.). Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 9–16.
6. Mühlenbachs, Kārlis. 1923. *Latviešu valodas vārdnīca*. Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns. I. Rīga: Kultūras fonda izdevums.
7. Soida, Emīlija. 2009. *Vārddarināšana*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
8. Staltmane, Velta. 1958a. Priedēkļa verbu veidiskās nozīmes mūsdienu latviešu literārajā valodā. *LPSR ZA Vēstis*. VII. Rīga: Zinātne, 13–22.
9. Staltmane, Velta. 1958b. Verbu veidi mūsdienu latviešu literārajā valodā. *LPSR ZA Valodas un literatūras institūta raksti*. VII. Rīga: Zinātne, 5–47.
10. Šmidebergs, Imants. 1997. Par latviešu valodas priedēkļu nozīmju aprakstu. *Linguistica Lettica*. 1. Rīga: Latviešu valodas institūts, 246–255.
11. Šmidebergs, Imants. 2008. Verbi ar priedēkli *aiz-* literārās valodas skaidrojošajās vārdnīcās. *Linguistica Lettica*. 18. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 69–74.
12. Uljanov, Grigorij. 1895. *Znachenija glagol'nyh osnov v litovsko-slavjanskom jazyke*. II. Varshava: [b. i.], 153–176.
13. Veisbergs, Andrejs. 2016. *Jaunā latviešu-angļu vārdnīca*. Rīga: Zvaigzne ABC.
14. Vulāne, Anna. 2015. Darbības vārdu derivatīvais raksturojums. *Latviešu valodas gramatika*. Nītiņa, Daina, Grigorjevs, Juris (red.). Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 278–293.

Summary

The polysemic nature of prefixes in Latvian causes problems in prefix classification. Several authors in different time periods have proposed diverse prefix classification systems. In this research, three different classification systems of prefix *aiz-* ‘away’ are compared – the classification system created by Endzelīns (1971) in 1907, the classification system created by Soida in 1970 (printed in 2009), and the classification system proposed by Vulāne (2015). To ascertain which meanings are used nowadays the examples are drawn from the corpus.

There are 11 prefixes in the Latvian language used in word-formation. In this research, prefix *aiz-* is chosen as it has a rich meaning system although is not used very frequently. Different authors propose from 7 to 10 meanings for this prefix. Prefixes are classified by spatial, temporal, quantitative, qualitative and some other features.

Vulāne (2015, 280) has found that “many derivatives with a prefix *aiz-* are polysemic, so they may belong to the different derivative types; and their particular meaning reveals itself only in a context”. Such a statement may explain the multiplicity of meanings.

There are different principles employed in classification of prefixal meanings. Endzelīns (1971) and Vulāne (2015) pay more attention to the spatial meanings of the activity verbs, while Soida (2009) focuses on differentiating time and quantity of an activity, offering seven sub-groups with varying degrees of time and quantity. Five of these sub-groups are also applicable to the verbs with the prefix *aiz-*. Lists of meanings for prefix *aiz-* found in Latvian explanatory dictionaries are very similar to those proposed by above mentioned linguists.

The meaning of the verb can be interpreted according to where the emphasis is placed – on the conduct of activity, on the outcome of the action or on the effects of the action. The same example can be treated as having several meanings.

Primary prefixes are differentiated according to the spatial, temporal, quantitative properties, although not all kinds of verbs have these qualities. For example, the features of spatial orientation have the motion verbs but do not have the verbs of mental action. The classification system would be more lucid if a prefixal verb is classified according to the semantics of the basic verb at first, and only after by the spatial qualities, temporal qualities or degree of completion.

Keywords: verb; word-formation; prefix; prefixation; polysemy of prefixes.